

פרשה בהשהיה: ניתוח המדיניות העכשווית בעניין פרשת ילדי תימן, המזרח והבלקן

חדוה אייל

פרשת ילדי תימן, המזרח והבלקן, שעניינה הילדים שהופרדו מהוריהם והיעלמותם ממוסדות רפואה ורווחה בראשית ימיה של מדינת ישראל, טרם זכתה להכרה רשמית מצד גורמים מדינתיים בישראל. בשנים האחרונות עלה הנושא על סדר היום הציבורי בזכות פעילותן של עמותות חברתיות ומעורבותם של פעילים ופעילות בני הדור השני והשלישי מקרב המשפחות. לצד זאת הצטברו מידע ועדויות מפי בני המשפחות ואנשי צוותים רפואיים, ואלה שופכים אור על הפרשה ועל מנגנון ההפרדה של הילדים ממשפחותיהם.¹ בעקבות זאת, גורמים מדינתיים – ובהם חברי ממשלה, ועדות כנסת וארכיון המדינה – נקטו פעולות שלכאורה אפשר לייחס אותן להכרה בפרשה, אך בפועל הן מבטאות הימנעות מחקיקה או מלקיחת אחריות באופן רשמי. עניינו של מאמר זה הוא לבחון את המדיניות הנוכחית ביחס להכרה בהפרדת הילדים בכפייה ובעורמה מהוריהם, ולבדוק כיצד הזירה המדינתית והפרלמנטרית מגיבות לדרישת ההכרה ואילו פרקטיקות הן נוקטות.²

במאמר אנתח שני מהלכים בולטים שנקטו קובעי מדיניות בתגובה לדרישה הציבורית להכרה בפרשת ילדי תימן, המזרח והבלקן החטופים והנעדרים: השיפתם בשנת 2016 של

* אני מבקשת להודות להילה שלם בהרד, סנאית גיסיס, נעמה קטיעי, תום מהגר, תום פסח, רות פרסר ועדי מורנו על הערותיהם הנבונות לטיוטות מוקדמות של המאמר. תודה מיוחדת למערכת תיאוריה וביקורת, לגדי אלגזי, לשאול סתר ולקורא האנונימי על הקריאה המוקפדת ועל ההצעות החשובות.

1 אמיר 2019; גמליאל ושיפריס 2019; הירש ושרון 2019; שיפריס 2019. וראו מאגר העדויות באתר עמותת עמר"ם.

2 מאמר זה מתייחס למדינה ולזירה המדינתית לפי הגדרתם של אראדהנה שרמה ואקיל גופטה, הרואים במדינה אובייקט מורכב עם מבנה רחב הכולל מוסדות, ארגונים ואינדיבידואלים הנתונים לדפוס ניהולי מרכזי (Sharma and Gupta 2006, 6).

מסמכים ארכיוניים של ועדת החקירה הממלכתית והנגשתם של מסמכים נלווים נוספים, ופעילות הוועדה הפרלמנטרית המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן בראשותה של ח"כ נורית קורן (2017-2019).³ כל אחד מהמהלכים לווה בהצהרות מפי בכירי ממשלה המביעות הזדהות עם העוול ועם הסבל שנגרם להורי הילדים וברטוריקה המדגישה את הצורך ב"חשיפת האמת". למעשה, מדינת ישראל איננה שוללת עוד את קיום העוול שנגרם למשפחות הילדים, אך היא גם אינה נוקטת מדיניות הכרה רשמית. מהלכים אלו מראים כי אמנם נעשים צעדים פוליטיים מדינתיים לקידום ההכרה בפרשה, אך אלה כרוכים בפרקטיקות המשהות את ההחלטה לגבי מעמדה הרשמי. אראה כיצד הסמכות המדינית מופעלת, במישרין ובעקיפין, באמצעות אופני השהיה שונים כמו דחיקה, קיטוע ועיכוב ההחלטה בנושא.

לאורך השנים הוקמו מטעם המדינה שלוש ועדות חקירה הנוגעות לפרשה, הראשונה שבהן בשנת 1967 (רק השלישית שבהן, ועדת כהן-קדמי, הייתה ועדת חקירה ממלכתית).⁴ עד אז, מוסדות המדינה לא ראו בתופעת היעלמות הילדים עניין המחייב את מעורבותם ואת טיפולם. ההורים שהגישו תלונות על היעלמות ילדיהם לא זכו למענה מצד מוסדות המדינה הרלוונטיים – המשטרה, מחלקת הקליטה, משרד הבריאות ובתי החולים, לא בשעה שהתרחשו האירועים ואף לא בדיעבד (לויטן 2019). דב לויטן טוען כי כבר בשנות החמישים, כלומר בזמן אמת, המוסדות הרשמיים ידעו על תופעת היעלמות הילדים (שם, 439). הוא מתאר בפירוט רב את הפניות החוזרות ונשנות של הורים למוסדות, ובהם המשטרה והסוכנות היהודית, ואת ההתעלמות והזלזול שהפגינו אלה בכך שלא השקיעו מאמצים בטיפול בפניות.

חוקרי הפרשה טוענים שההחלטה על הקמת ועדות החקירה הייתה תגובה מדינית ללחצים עיקשים ומתמשכים של פעילים מקהילת עולי תימן, ושאלמלא לחצים אלו לא הייתה הפרשה עולה כלל על סדר היום הציבורי בישראל (ראו למשל מדמוני-גרבר 2019; עוזרי-רויטברג 2019). אולם ועדות החקירה היו מצג שווא (מדמוני-גרבר 2019), והקמתן

3 שתי פעולות מדיניות נוספות בעלות חשיבות הן פעולות החקיקה של חוק פתיחת קבר של קטין יוצא תימן, המזרח והבלקן לשם זיהוי ועריכת בדיקה גנטית לקשר משפחה (הוראת שעה), התשע"ח-2018, שנועד לאמת את מקום הקברים כפי שנמסר למשפחות; וחוק אימוץ ילדים (תיקון מס' 11 – הוראת שעה), התשע"ח-2018, שנועד לבדוק אם יש תיקי אימוץ לבני משפחה שנעלמו. אינני מרחיבה כאן על תהליך החקיקה הזה ועל המשמעויות הנלוות לפתיחת הקברים ותיקי האימוץ. כל אחד מהחוקים מדגיש היבטים וכיווני מחקר שטרם נבדקו, וראוי שייחקרו.

4 שלוש הוועדות הן ועדת הבדיקה הבינ-משרדית לגילוי ילדי תימן, הקרויה ועדת בהלול-מינקובסקי (1967-1968); ועדת הבדיקה לבירור גורל ילדי תימן הנעדרים, הקרויה ועדת שלגי (1988-1994); וועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948-1954, הקרויה ועדת כהן-קדמי (1995-2001). חשוב לציין כי שתי הוועדות הראשונות היו ועדות בדיקה, והן חסרו רבות מן הסמכויות הדרושות לחקירת פרשה סבוכה שכזאת; רק ועדת כהן-קדמי הייתה ועדת חקירה ממלכתית שהיו לה הסמכויות הנדרשות.

לא נועדה בהכרח לחשוף את שנעשה ולאחר את הילדים (סנג'רו 2002; מדמוני-גרבר 2019; ענזי 2019). מטרתן הייתה בעיקר לנהל את המשבר הציבורי שהתעורר (מדמוני-גרבר 2019), לחזק את מעמד המדינה כסמכות רציונלית וניטרלית ולנתב את החלטותיהן לצרכיה (עוזרי-רויטברג 2019). רות אמיר טוענת בספרה הפוליטיקה של הקורבנות: תיקון עוולות היסטוריות בישראל? (2012) שמדינת ישראל חומקת מהכרה בעוולות שהתבצעו תחתיה ומנטילת אחריות להן באמצעות דפוסי הכחשה והדחקה. לפי אמיר, תיקון עוולות יכול להיעשות באמצעות מגוון פרקטיקות ובהן חקיקה, ועדות חקירה ועתירות משפטיות. כל אחת מאלה משקפת יחסי כוח חברתיים ופוליטיים ומגדירה ותוחמת את גבולות העוול, את תוכנו ואת מעמד הקורבנות. במקרה שלפנינו, המשפחות מבקשות את תיקון העוול באמצעות תשובות לגבי גורל הילדים והכרה ציבורית רשמית בעוול שנגרם להן; המדינה נוקטת אסטרטגיה של נטרול האשמה המוטלת עליה ומציבה את העוולות מחוץ לשליטתה, או מציגה אותן באופן שמרחיק מהן כוונת זדון ואשמים, באופן שמסיר ממנה אחריות. אסטרטגיה נוספת היא קישור של גורל הילדים לכריאות לקויה ולהורות לא ראויה, פרקטיקה שלא רק משחררת את המדינה מאחריות אלא גם מעבירה אותה ואת נטל האשמה אל כתפי הקורבנות (שם, 85-86).

בשנים האחרונות קם גל מחאה נוסף שמקדמים גופים ועמותות חברתיות וכן פעילים ופעילות בני הדור השני והשלישי מקרב משפחות הילדים (עמותת עמר"ם, פורום אחיי, עמותת אחים וקיימים), המציב את הפרשה בראש סדר היום הציבורי. גם פרסום מחקרו של ההיסטוריון נתן שיפריס בספרו ילדי הלך לאן? (2019) תרם תרומה נכבדת לחשיפת הנתונים. הספר מציג סקירה שיטתית ומקיפה של האופנים שבהם נותקו הילדים מהוריהם ומתאר היעלמויות שהתרחשו בבתי התינוקות ובבתי החולים. פרסומו הדגיש ביתר שאת את חשיבות העיסוק המחקרי בנושא באקדמיה; הרשתות החברתיות הוצפו במידע ובעדויות, ואלה הובילו לדיונים סוערים בפרשה ולכתבות ולתחקירים בתקשורת.⁵ באותה שנה פורסם גם הספר ילדים של הלב (גמליאל ושיפריס 2019), קובץ ראשון מסוגו של מאמרי מחקר על הפרשה. בסקירתן את הקובץ הזה תוהות ענת לייבלר וסיגל נגר-רון (2022) כיצד ייתכן שסוגיה היסטורית כואבת ומרכזית שכזאת לא זכתה בישראל לכתובה מחקרית רחבה, ורואות בכך דוגמה לבורות מרצון (agnotology). היעדר מאמץ מחקרי, לצד התעלמות מהמחקר הקיים, הן פעולות מכוונות המטשטשות את הידע הקיים ועימו גם את הפעולה המדינתית לעבר הכרה בפרשה.

כאמור, במאמר זה אתיחס לשתי פעולות עיקריות שנוקטים גופים מדינתיים וממשלתיים בעקבות גל המחאה הנוכחי: ההכרזה בשנת 2016 על חשיפתם של מסמכי הוועדה הממלכתית ותעודות נלוות, והקמתה בשנת 2017 של הוועדה המיוחדת לפרשת

היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן בראשותה של ח"כ נורית קורן (להלן ועדת קורן). המהלך הראשון, שפונה "פתיחת הארכיונים", לווה בהצהרות לתקשורת, וכך גם דיוני ועדת קורן, שהיו פתוחים לקהל וזכו לחשיפה ציבורית נרחבת. אתמקד כאן בניתוח מדיניות ההשגחה ובסימון הפרקטיקות והשיחים שבבסיסה, ולא במוטיבציות שמאחורי החלטות הגורמים המדינתיים. אטען שהמדיניות הקיימת נמנעת מהכרה רשמית בפרשה וממקמת אותה במעמד לימינלי במעין זמן השהיה, בין זמן עבר לזמן עתיד, בעזרת רטוריקה המדגישה את הצורך בגילוי האמת. זהו אמצעי רטורי שנועד להפוך את מלאכת המחקר של גילוי האמת מפעולה קונקרטיה להצהרה, להכרזה על הצורך בנקיטת פעולת מחקר בלי להורות בעצם על ביצועה, ולהשהות את ההכרה המדינתית והממשלתית בפרשה.

משילות באמצעות הזמן

הזמן הוא מושא הנתון להבניה חברתית. הוא משקף מגוון היבטים בחיים החברתיים ומתבטא בניהול של מקצב החיים ובארגון כוח, שליטה וריבונות.⁶ המושגים "הפוליטיקה של הזמן" (Opitz and Tellmann 2015) או "הכרונופוליטי" (Kaiser 2015) מתייחסים לקשר ההדוק שבין הזמן (עבר, הווה ועתיד) ובין סדר חברתי, ומתארים אותו כשדה של יחסי כוח ומאבקים שנושאים משמעות פוליטית.⁷ התבוננות בזמן דרך רשת של יחסי כוח פוליטיים מאפשרת להבין לעומק את הרציונלים של הסדרי משילות וניהול משברים חברתיים. קרל שמיט (2005) טען כי להסדרי משילות או לסמכות ריבונית יש כוח אינהרנטי להכריז על מצב חירום ובאמצעותו להשהות ולעכב את החוק. הכוח הפוליטי טמון ביכולת לארגן את הזמן, להטיל בו סדר או להטביע בו "קרע וחוסר המשכיות" (אגמבן 2010, 7). האנתרופולוגית לימור סמימיאן-דרש (Samimian-Darash 2011) מכנה זאת ניהול באמצעות הזמן (governing through time), כלומר יצירת מרחב טמפורלי שבו מתקיימים סימולטנית מרכיבי זמן שונים, עתידיים ועכשוויים. בניגוד לסמימיאן-דרש, המתארת משילות באמצעות חיבור בין מרכיבי הזמן, בפרשה שבה עוסק המאמר אתאר משילות באמצעות השהיית הזמן במטרה לדחות קבלת החלטות.

הזמן הוא משתנה פוליטי חשוב שבעזרתו אפשר לנהל אוכלוסייה ולהגדיר תנאי הכללה והרחקה שלה (Cohen 2018). ניתוח הסדר הפוליטי ושרטוט של מאפייני המשילות לפי משתנה הזמן מאפשר לבחון אי-שוויון ותכנון על פי מגדר, אתניות, זכויות אדם ומעמד כמדדים של התוויית מדיניות (Bear 2016; Pellizzoni 2020). השימוש בזמן הוא אסטרטגיה שלטונית נפוצה המיושמת על קבוצות מודרות ומופלות (Stoler 2010; Bear 2016),

Munn 1992; Samimian-Darash 2011; Abram 2014; Gutkowski 2018 6

Kaiser 2015; Opitz and Tellmann 2015; Zee 2017; Pellizzoni 2020 7

למשל פלסטינים, חסרי מעמד, פליטים ומבקשי מקלט.⁸ הלגיטימציה וההצדקה הנורמטיבית למדיניות כלפי קבוצות אוכלוסייה כאלה מנוסחת באמצעות בידול או עיכוב של מהלכי הזמן, ומכאן מוגדרים תנאי החיים שלהן וזכויותיהן (Bear 2016; Cohen 2018). אגמבן תיאר את ההסדר השלטוני כמבנה של הדרה מכלילה (סתר 2020, 211), שבו היוצא מן הכלל אמנם ממוקם בחוץ אך מוגדר על ידי השלטון ובמסגרתו מתקיימים החרמה, הפקרה ודחיקה. האנתרופולוגית נתליה גוטקובסקי (Gutkowski 2018) מתארת כיצד הארגון המשולב של מרחב וזמן משרת מגמה פוליטית. היא בוחנת את האופן שבו הממשל הישראלי משהה באופן בירוקרטי את ביצוען של החלטות שהתקבלו לגבי פעולות חקלאיות של פלסטינים, עד שאינן רלוונטיות עוד. הממד המשולב של מרחב וזמן כולל ביטויי ידע של בירוקרטיה, מדע ומוסדות, המופיעים בו כצורות של מיפוי זמן ומעגנים משמעותיים של פעולות פוליטיות.⁹ ממד המרחב-זמן מאפשר יצירת פעולה, ומכאן הוא גם מספק פרספקטיבה לגבי פעילות אנושית (Munn 1992; Ahmann 2018). כך, ההשהיה, הדחיקה וההפקרה הן מדיניות יזומה המשמרת סדר פוליטי קיים. את המדיניות הזאת יש לבחון כדי להבין את האופנים שבהם גורמי ממשל מגדירים את המסרים שלהם, מארגנים את המרחב וקובעים את הפרקטיקות המשמשות לביצוען של החלטות.

ניתוח פרשת ילדי תימן, המזרח והבלקן דורש לכלול בתשתיתו את העובדה שמשפחות הילדים שייכות ברובן המכריע לקבוצות מזרחיות שחשופות לאפליה ממסדית מתמשכת (חבר ואחרים 2002), ושההורות של מזרחים נתפסה (ובמידה מסוימת עודנה נתפסת כיום) בקרב הממסד כלקויה מטבעה.¹⁰ אני מבקשת לברר את האופנים שבהם זמן ההשהיה הפך לכלי משילות ביחס לאוכלוסייה המזרחית שבמוקד הפרשה. לטענתי, יצירתו של זמן השהיה היא מדיניות ממסדית שדרכה עוצבו היחסים שבין סמכות הריבון למשפחות הילדים (והקהילה התימנית בפרט), ובאמצעותה נקבע המעמד הציבורי של הפרשה.

המסמכים הארכיוניים

בשנת 2016 פנו עמותת עמ"ם, עמותת רופאים לזכויות אדם וארגונים נוספים ליועץ המשפטי לממשלה בדרישה לחשוף לציבור את החומרים הארכיוניים של ועדת כהן-קדמי.¹¹ הממשלה הטילה על השר צחי הנגבי לגבש מתווה לחשיפת חומרי ועדת החקירה

8 ראו למשל דנציג-רוזנברג ולבנקרון 2015; פרסר 2020; Fassin 2011; Gottlieb et al. 2011.

9 Munn 1992; Fabian 2014; Bear 2016.

10 השש 2004; הירש 2011; הירש ושרון 2019; יפת 2019.

11 עמותת רופאים לזכויות אדם ועמותת עמ"ם אל היועץ המשפטי לממשלה, "בקשה לחשיפת חומרים גולמיים מתוך מסמכי ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמות של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948-

1954", 10.4.2016.

הממלכתית.¹² בסופו של ההליך הונגשו מסמכים באתר ארכיון המדינה, אם כי לא במלוא היקפם; המסמכים המוגשים כללו קטעי עיתונות, תמונות, רשימת עולים, מסמכים נלווים כגון רשומות לידה של בתי חולים, וכן מחקרים וספרים. חלק מהמסמכים שהונגשו היו כאלה שעד אותה עת נטען כי לא ניתן לאשר את פרסומם.¹³

המאבק על הנגשת המסמכים הארכיוניים והליך חשיפתם הדגיש את המתח בין חיסיון ובין פרסום חומרי ארכיון ותיקים. הדיון על תפקיד הארכיון והחסמים שבעבודה הארכיונית רחוק ממוקד המאמר הזה, אך אמנה כמה מהסוגיות הבולטות הנוגעות להנגשתם של ארכיוני המדינה. רוב התיקים בארכיונים עדיין חסויים ונסתרים מעין הציבור; על פי הערכת גנזך המדינה, כחמישה אחוזים בלבד מהחומרים חשופים לציבור (הופשטטר ויבנה 2016, 30). לעיתים שבה ומוטלת צנזורה על חומרים ארכיוניים שכבר פורסמו (שם, 73). על חומרים צבאיים וביטחוניים מוטל חיסיון לתקופה מוגבלת, אך את זו ניתן להאריך מטעמים ביטחוניים (מבקר המדינה 2020), ובניגוד למצב בעבר, כיום הצנזורה הצבאית היא הגוף המפקח על הנגשתם המקוונת של מסמכים אלו.¹⁴ תהליך הדיגיטציה של הארכיונים העלה אף הוא סוגיות שיש לתת עליהן את הדעת. ההיסטוריונית הילה שלם בהרד (2018), המדגישה את חשיבות הנגשתם הדיגיטלית של החומרים, מצביעה על הבעיות שהדיגיטציה מעוררת בביצוע מחקר היסטורי, כמו השחרתם של מסמכים משיקולים שאינם אחידים ושיטתיים. בחלק מהמקרים הדיגיטציה פוגעת במקומם של המסמכים משום שהיא מביאה לאובדן הסדר הפנימי של התיקים, ומכאן גם לאובדן הקשר שיאפשר מיפוי רחב והבנה היסטורית של המסמכים. כלומר, הגישה לחומרים הארכיוניים מתרחבת, אך בה בעת היא מוגבלת בדרכים חדשות.

פעולת החשיפה של חומרים ארכיוניים, בחלקם או במלואם, איננה בהכרח הכרזה על הסרת הפיקוח מעליהם וויתור על שומרי הסף.¹⁵ הפיקוח של הצנזורה הצבאית על העלאת מסמכים לאתר ארכיון המדינה, הטלת החיסיון על מסמכים והחשיפה החלקית של מסמכים נועדו להרחיק מהם את הקוראים במטרה למנוע את הפרת הסדר האזרחי ולהרחיק את האיום מהמשטר וממנגונו הכוח (אזולאי 2014). בשנים האחרונות גוברת הקריאה לפתוח את הארכיונים במסגרת מאבק על צדק ושינוי חברתי. כזאת היא למשל קריאתו של מכון עקבות לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני, המקדם שיח ציבורי שתומך בעבודתם של מגיני זכויות אדם באמצעות איתור והנגשה של חומרי ארכיון. בד בבד מוקמים ארכיונים עצמאיים המבקשים להנכיח היסטוריות ונרטיבים שלא זכו לנראות בארכיונים המדינתיים,

12 החלטת ממשלה מס' 2040 מיום 13.11.2016, "חשיפת חומרי ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948-1954".

13 "מתווה החשיפה: מה נפתח ומה לא מתוך חומרי פרשת היעלמות ילדי תימן ואחרים", אתר ארכיון המדינה.

14 בג"ץ 5783/20 מרכז טאוב נ' ארכיון המדינה והצנזורה הצבאית הראשית, 10.2.2022.

15 להרחבה על הארכיון ושומרי הסף ראו דרידה 2006.

וכאלה הם למשל הארכיון הפמיניסטי בחיפה, פרויקט ההיסטוריה הגאה החיפאית, וכמובן ארכיון העדויות של ארגון עמר"ם, הכולל כ-800 עדויות של משפחות וצוותים רפואיים. נעמה קטיעי, ממובילות ארגון עמר"ם, טענה כי "החשיפה של המסמכים [בארכיון המדינה] לא הייתה בשום אופן יוזמה של הממשל, אלא היענות לדרישה עיקשת של הארגונים"¹⁶. אפשר לומר שחשיפתם של מסמכי ועדת החקירה היא ציון דרך בפרשת ילדי תימן, ולא רק משום שהיא הציגה מסמכים רבים לעיני הציבור, אלא משום היותה תוצאה של מאבק חברתי של קבוצה מופלית – בני המשפחות ותומכיהן.

המסמכים שנחשפו אוגדו באתר מיוחד של ארכיון המדינה שנחנך בטקס מתוקשר בהשתתפותם של ראש הממשלה דאז בנימין נתניהו, השר הממונה צחי הנגבי ונגז המדינה יעקב לזוביק. חשיפת המסמכים הייתה אירוע פומבי רשמי שמוסגר כאירוע בעל חשיבות היסטורית. הרטוריקה ששימשה לתיאורו הדגישה כי זהו תיקון עוול היסטורי, וכרכה יחד את מתווה חשיפת המסמכים עם חשיפת האמת על גורל הילדים, כפי שאמר נתניהו:

הגיע הזמן מזמן, והיום אנחנו עושים תיקון של עוול היסטורי, של התעלמות או העלמה או אפליה, איננו יודעים, של גורלם של מה [כך במקור] שמכונים "ילדי תימן". פשוט קשה להעלות על הדעת שבמשך קרוב לשישים שנה אנשים לא ידעו מה עלה בגורל הילדים שלהם. זה דבר שהוא כמעט בלתי נתפס בשום מדינה מתוקנת. וככל שהמציאות קשה זה דבר שאנחנו איננו מוכנים שזה יימשך, ולכן קבענו עיקרון של שקיפות ושל צדק. מה שיקרה בעוד דקות ספורות זה שנלחץ על מקלדת וכל אדם יוכל להגיע ל-400 אלף דפים שבהם יש את מכלול המידע שיש בידי ממשלת ישראל, וניתן עכשיו להתחקות אחר גורל הילדים (ראש ממשלת ישראל 2016).

השר הנגבי, שהיה ממונה על בדיקת החומרים טרם חשיפתם, הצהיר: "לקחו להם את הילדים שהיו להם בכטן תשעה חודשים, גזלו אותם ומסרו אותם. לא יודע לאן [...] אנחנו חשים חובה מוסרית לחשוף את האמת, והאמת היא לא רק בפרוטוקולים. האמת היא כלל מה שמצוי בידי המדינה" (אדרת 2016).

האמירות המפורשות של נציגי הממשלה בדבר העוול שנעשה למשפחות וגזלת הילדים הן צעד היסטורי בתהליך ההכרה, וחשיפתם החלקית של מסמכי פרוטוקולים וחומרי גלם מעבודתה של ועדת החקירה נושאת עימה ערך ציבורי רב משמעות; אך זהו צעד חלקי בלבד. לפי דברי ראש הממשלה, העוול הוא הזמן הרב שבו נמנע מהמשפחות מידע על גורל ילדיהן, והתיקון הוא חשיפת המסמכים בלחיצה על המקלדת. השהייתו (והסתרתו) הממושכת של המידע מוחלפת בחשיפה של מסמכים ארכיוניים, אך זו איננה מעידה על שינוי מהותי ביחס לפרשה, אלא היא ביטוי נוסף של סמכות השלטון להסתיר

ולגלות לפי צרכיו (שמיט 2005; שיינפלד 2009), ולהחליט מהו מעשה הצדק ומהו הידע הנדרש. על אף הכרזתו של ראש הממשלה, העלאתם של מסמכי ארכיון לאתר ארכיון המדינה אינה מספיקה כדי להתחקות אחר גורל הילדים, והיא רק יוצרת אשליה שהפרשה הסתיימה. יתרה מזו, את ההכרזה אפשר לפרש כפטירת הצורך במחקר מעמיק ובבירור הפרשה, שהרי המידע כעת שקוף וגלוי לכל אדם – כלומר, תהליך העיבוד והחקירה מוסט הצידה לטובת פעולה ספונטנית של גילוי. הסובייקט הפרדיגמטי הוא "כל אדם", במיטב מסורת הפופוליזם. כפי שניסח זאת הנגבי, "האמת היא לא רק בפרוטוקולים"; כדי לגלותה יש לאתר את ההקשרים של המסמכים השלמים, הפורמליים והאחרים. עבודת הארכיון איננה בהכרח עבודת גילוי של "אקרה מעשן" שיספק הוכחה ניצחת. היא מורכבת מהמיון ומהסידור, מהסימנים הגלויים והנסתרים שנערמים בארכיון – אלה עקבותיהם של מי שהפקירו את המסמכים, עקבות הנוכחים בארכיון והנעדרים ממנו (Stoler 2010). קטיעי טוענת שהעלאת המסמכים לרשת היא הנגשה לכאורה, משום שבהיעדר קריאה אנליטית מחקרית של המסמכים פוחתת מידת הביקורתיות כלפי החומרים הללו ונפגעת היכולת להצביע על הבעיות הקיימות בהם. לדבריה, "חשיפת הארכיונים היא צעד 'הצהרתי' יותר מאשר רצון כנה ואמיתי לחשוף את החומרים הללו מתוך מטרה להביא לאיזושהו ריפוי"¹⁷. ההצהרה על הצורך ב"גילוי האמת" לא נכרכה במחויבות לעריכת מחקר ובדיקה ממשלתית, וכך נחשפה ההפרדה בין חשיפתם של המסמכים הארכיוניים ובין חקירת העוול ההיסטורי. העובדה שלא כל המסמכים הארכיוניים פורסמו פוגעת ביכולת לחקור ולגלות את שהתרחש. יתרה מזו, דווקא החשיפה החלקית של המסמכים מחזקת את התפיסה כי האמת מצויה במסמכים הרשמיים שבארכיון, אלה הגלויים ואלה הסמויים, אף שבפועל היא ממחישה את מגבלותיו של מוסד הארכיון, על גבולות המבעים התקינים והראויים שבו, ואת חוסר שלמותו, כ"משכנה של האמת". הטענה כי מסמכי הארכיון הרשמיים הם מקור האמת היחיד דוחקת לשוליים ידע אחר, שכבר קיים ונגיש אף הוא בארכיונים – העדויות מפי המשפחות והדיווחים של צוותים רפואיים, המצויים במסמכי ועדות רשמיים שהופקרו בארכיון; אלה נוספים לעדויות שהתפרסמו במהלך השנים. אך העדויות אינן נתפסות כהוכחה של האמת. במילים אחרות, חשיפת החומר הארכיוני דחקה אל השוליים את העדויות וחיזקה את האמונה הרווחת שהאמת מצויה במסמכים הרשמיים המתעדים את גרסת המשטר ומוסדותיו – אותו משטר האחראי להפקדת המסמכים בארכיון. האסטרטגיה של חשיפת מסמכי ארכיון לאחר השהיה ארוכה, אגב הכרזה על הנגשת הידע "בלחיצת מקלדת", יוצרת אשליה של מיידיות, אך למעשה ההחלטה על הכרה רשמית בפרשה עודנה מושהה. במעין לולאת זמן נחשפים מסמכים רשמיים חלקיים אגב הצהרה נשנית על הצורך

ב"גילוי האמת", אך בלי לחשוף מסמכים רשמיים שאכן יוכיחו את אמיתות טענותיהן של המשפחות; באופן הזה לא תהיה הכרה מלאה ורשמית בפרשה.

הוועדה המיוחדת: מ"היעדר חשד" אל רטוריקה של "גילוי האמת"

בשנת 2017 כוננה הכנסת העשרים את הוועדה המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן, היא ועדת קורן. מבחינת סמכותה והרכבה, שנקבע על בסיס מפתח מפלגתי, ועדה מיוחדת דומה לוועדה פרלמנטרית קבועה. גם היא ממונה על ידי מליאת הכנסת לפי סעיף 22 לחוק יסוד: הכנסת, וגם היא רשאית לדון בנושאים שמליאת הכנסת מפנה אליהן. עם זאת, פעולת הוועדה המיוחדת מוגבלת לתקופה קצרה או לתקופת כהונתה של הכנסת הממנה בלבד. היא נעדרת את הסמכויות הרחבות הניתנות לוועדת חקירה ממלכתית, שמינויה נקבע על ידי הממשלה; היא מוקמת מכוח חוק ועדות חקירה, התשכ"ט-1969, ויש לה הסמכות לקבל ראייה "בכל דרך הנראית לה מועילה" (סעיף 8 לחוק).

סמכויותיה של ועדת קורן היו נרחבות וכללו פיקוח על יישום החלטת הממשלה משנת 2016 באשר לחשיפת חומרי ועדת החקירה הממלכתית, פיקוח על פעילות הממשלה להגיע לחקר האמת בפרשה, ריכוז תלונות המשפחות והקמת מאגר דנ"א שיאפשר התאמה בין קרובי משפחה ואיתור קברים. הוועדה לא הוגבלה מבחינת תחומי העיסוק שלה והעלאתם על סדר היום, אך מסגרת הזמן שהוקצתה לה הייתה מוגבלת, כפי שציינה יו"ר הוועדה קורן: "לצערי הרב הוועדה הוקמה רק לתשעה חודשים, ולכן אנחנו צריכים כמה שיותר מהר לספק תשובות לכל המשפחות".¹⁸ קורן הדגישה את תחושת הדחיפות לנוכח מגבלת הזמן על פעילות הוועדה וכך הדפה כל אפשרות לערער על מתכונת הקמתה, משום שזו עלולה להתפרש ככזו בזמן יקר. למעשה, תקופת פעילותה של הוועדה הוארכה באישור ועדת השרים על פי בקשתה של קורן,¹⁹ ועקרונית אפשר לבקש כי תמשיך לפעול גם כיום. פעילות הוועדה נתחמת בזמן על פי סמכות השלטון, ויש בכוחו להגדיר את מגבלות הוועדה וגבולותיה ולקטוע את המשכיות הפעולה הריבונית על פי צרכיו (שנהב 2009). כלומר, הגדרת הסמכות (הגלויה) כוללת גם את הגדרת אי-הסמכות (הסמויה).

הוועדה קיימה 58 מפגשים. היא עסקה בין היתר בחשיבות הנצחת הפרשה, בגזלת רכושם של יהודי תימן עם עלייתם ארצה, בצורך במתן סיוע פסיכולוגי לבני המשפחות ובהוספת הנושא לתוכניות הלימוד במערכות החינוך והתרבות. נציגי הוועדה סיירו בגנוך המדינה, ברשות האוכלוסין וההגירה, בארכיון צה"ל, בארכיון ההסתדרות ובספרייה

18 פרוטוקול מס' 5 משיבת הוועדה המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן, 2017.3.30.
19 פרוטוקול מס' 340 משיבת ועדת הכנסת, "אישור הארכת תוקף כהונתה של הוועדה המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן מזרח והבלקן", 2018.2.26.

הלאומית. בשיבות הוועדה הוקדש זמן רב לתהליכי העבודה הבירוקרטית והמשפטית של הגורמים הרלוונטיים, למשל אופן הרישום וההנגשה של מידע במוסדות אימוץ וקבורה. בפתח דיוני הוועדה הצהירה יושבת הראש קורן:

מטרת הוועדה היא תיקון עוול היסטורי שנעשה לציבור שלם במשך עשרות שנים, אני לא אתן יד להמשיך את הטיוח ואני אפעל למען איחוד המשפחות והבאת מזור לאותן משפחות שאינן יודעות מנוח מאז נעלמו ילדיהן. כאן אני קוראת לכל העמותות, ששנים רבות פעלו בנושא, וגם לציבור, להיות חלק משמעותי ופעיל בוועדה ולתרום לדיונים ולפעול ביחד איתי לגילוי האמת.²⁰

לפי קורן, מטרת הוועדה היא לתקן את העוול ההיסטורי שנגרם למשפחות הילדים, והגיעה העת לסיים את ה"טיוח", כלשונה. בדבריה היא מדגישה שהדרך לתיקון עוברת דרך פעולה ל"גילוי האמת", ומציינת שקיומה של הוועדה מעיד על לקיחת אחריות: "עצם הקמת הוועדה מראה שלוקחים אחריות ויודעים שצריך לחשוף את האמת. זה נדבך חשוב ביותר".²¹ כעבור כשנה טענה כי "יש אמירה מפורשת של ראש הממשלה שהוא מכיר בעוול ומכיר שזה היה, אבל אין לקיחת אחריות. אני מטפלת בנושא הזה, לקראת לקיחת אחריות".²² כלומר, קורן סימנה את הפער שבין הכרה בעוול ובין לקיחת אחריות, והדגישה שאין כאן לקיחת אחריות; ההכרה נותרה כמבע הצהרתי פוליטי משוחרר מהפעולה.

המבע הפרפורמטיבי של המדינה ביחס לפרשה מטשטש את ההבחנה בין המבע הקביעתי למבע הביצועי (אוסטין 2006). המשמעות של לקיחת אחריות נותרת מעורפלת. אין כל דיון במרכיביה, אין פעולה המשלבת בין הכרה בעוול או באי-צדק ובין תיקונם. תחת זאת יש נורמה של מתן הצהרות שאינן מגובות בעשייה, בשינוי או בתיקון. כמו קורן, גם המשפחות ועמותות חברתיות מסמנות את הטשטוש המכוון בין שני סוגי המבעים ומתריעות על כך שאין דין הכרה כדין לקיחת אחריות. הצהרת האחריות, שאמורה לכוון לפעולה יזומה, נותרת תיאור נורמטיבי בלבד שאינו מחויב להוכחת כוונות או ליוזמה, והיא מרוקנת ממשמעות והופכת לשם קוד ריק.

הוועדה המיוחדת היא פרלמנטרית ולא ממשלתית; בסיס הכוח שלה נפרד, ולכן לכאורה היא משוחררת מכבלי הממשלה ויכולה לפעול לטובת מטרותיה המוצהרות, דהיינו לקיחת אחריות. הוועדה הוסמכה לפקח על פעילות הממשלה ולוודא כי זו חותרת להגיע לחקר האמת בפרשה. אך בפועל נראה כי באשר לפרשה, הכנסת והממשלה נוהלו בידי אותו כוח מארגן בלי לערער זו על זו. מכאן שהוועדה פעלה לא מתוך מקור כוחה הפרלמנטרי, אלא

20 פרוטוקול מס' 2 משיבת הוועדה המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן, 6.3.2017.

21 פרוטוקול מס' 1 משיבת הוועדה המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן, 8.2.2017.

22 פרוטוקול מס' 9 משיבת הוועדה המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן, 15.5.2018.

ככלי אסטרטגי המייצר אשליה של הליך מדיניות. כפי שאראה בהמשך, לא הייתה היתכנות לתיקון ולמימוש מטרותיה של הוועדה.

אורחי הוועדה היו נציגי ממשלה, נציגי מוסדות ובני משפחה שמסרו עדויות, וכן ציבור שהביע עניין בנושא. קורן הדגישה כי פנתה למשרדי הממשלה ולמוסדות הרלוונטיים בבקשה לרכז חומרים תיעודיים:

פניתי לכל השרים הרלוונטיים, שר הבריאות, השר לשירותי דת, השר לביטחון פנים, שר העבודה והרווחה ולממלא מקום מנכ"ל רשות האוכלוסין וההגירה וגם למנכ"ל המוסד לביטוח לאומי, לדאוג לרכז את כל החומרים שנמצאים אצלם ולסרוק אותם, כך שיהיו רלוונטיים גם לאנשי המשרדים שרוצים לעבוד אתם, גם מול הוועדה וגם מול הציבור...²³

ואולם בהיעדר הנחיה ברורה על אופי החומרים שיש לאסוף, רוב נציגי המוסדות הגיעו למפגשי הוועדה ללא הידע המקדים הנדרש ולא יכלו אלא להביע נכונות אישית לסייע לעבודתה, גם אם היו נטולי סמכות. לוועדה גם לא הייתה סמכות חוקית לחייבם לסייע לה. ההתנגיחות לטובתה לא נעשתה בחסות מוסדית או ממשלתית רשמית, אלא על ידי אינדיווידואלים נושאי תפקידים בעלי רצון טוב. כך נשמרה ההזדהות הרגשית של הוועדה עם המשפחות, בלי שתהיה לה האחריות והסמכות להנגשת מידע. הקריאה ל"גילוי האמת" שלצידה היעדר ארגון ידע ומידע שיטתי מצד גורמי ממשלה הותירה את הגילוי הזה כפעולה שאין לה היתכנות של ממש, בוודאי לא כמשימה שיש לבצע בעתיד הנראה לעין. את זאת ממחישים חילופי הדברים בוועדה בין קורן ובין אורית מסמי, סמנכ"ל פורום חברות קדישא, וחבר מועצת הרבנות הראשית ויו"ר ועדת כבוד המת ונציג משרד הבריאות הרב יעקב רוז'ה:

נורית קורן: אתם חייבים לקחת חקירה ולקחת אחורנית, לשם זה קמה הוועדה הזאת.

אורית מסמי: את מי לחקור?

נורית קורן: את מי לחקור? תראו מסמכים, בטוח שיש לכם מסמכים.

יעקב רוז'ה: איזה חברות קדישא לחקור? את מי?

נורית קורן: לא, מסמכים, אם יש לנו מסמכים.

יעקב רוז'ה: ממי אתם דורשים מסמכים?²⁴

23 פרוטוקול מס' 5 משיבת הוועדה המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן, 30.3.2017.

24 פרוטוקול מס' 3 משיבת הוועדה המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן, 21.2.2017.

יושבת הראש דורשת "תחקרו", ומוסיפה – "תראו מסמכים", אך אינה מספקת הנחיה מפורשת לגבי השאלות שבלב החקירה ואינה מציינת מה סוג המסמכים והמידע הנדרש, וכך נותרת דרישתה חסרת תוכן.

כאשר קורן שואלת את מסמי כיצד התנהל הליך הקבורה באותן שנים, האחרונה עונה: אני נולדתי בשנות השבעים וגם רוב האנשים שעוסקים איתי, אנחנו לא יודעים [...], אני לא יודעת לענות על השאלה הזאת. אני יודעת שבחלק מחברות הקדישא יש רישיונות קבורה משנות החמישים בערך, אני לא יודעת איך זה עבד לפני כן. אני לא יודעת וגם האנשים שעובדים היום ומנהלים את חברות הקבורה לא יודעים. איך אנחנו יכולים לדעת?²⁵

מהשאלות שמפנה יושבת ראש הוועדה למסמי ולרוז'ה אפשר לחשוב שהתשובות מצויות בידיהם, שלצד תפקידם הרשמי הם אווזים גם בידע היסטורי. על כן את התשובה של מסמי, "איך אנחנו יכולים לדעת?", אפשר לפרש כביטוי של מבוכה. ניכר כי בעלי התפקידים שהוזמנו למפגשי הוועדה אינם מבינים מהו סוג המידע והידע שנדרש מהם. הם אינם מצויים באיתור ובניתוח המקורות הנדרשים לחקירה מסוג זה. מסמי מסמנת את הידע של בעלי המקצוע בהווה, ואילו קורן מבקשת לברר ידע היסטורי. פערי הידע הבירוקרטי מסמנים את הקיטוע שבו שרויה הפרשה.

רשימת הנושאים שבהם עסקה הוועדה השתנתה מדיון לדיון, והדבר מלמד על מגוון הנושאים הרחב – אולי רחב מדי וחסר מיקוד – שהוועדה הציבה על סדר יומה. הדבר בולט בעיקר לנוכח זמן הפעולה המוגבל שניתן לה. הדיונים כללו מוזמנים שמסרו עדויות, דיונים ראשוניים בסוגיות מוסדיות, ובירור היבטים שונים של הפרשה – לעיתים בערבוביה. העומס הרב והיעדר המיקוד ניכרים גם כאשר קוראים את הפרוטוקולים של ביקורי הוועדה בארכיונים. בביקורים אלו פגשו חבריה עובדי ארכיון והציגו את הנושא; לעיתים אף הוקדש זמן לדיון בשאלה אם הפרשה אכן התרחשה. פרוטוקולי הוועדה שבים ומעוררים בקוראת תהיות: האם מדובר בדיון ציבורי? לאיזה צורך מוקדש זמן לעדויות הנפרשות במהלך המפגשים? האם הוועדה הסמיכה עצמה לשמש גוף שמטפל בפניות של משפחות הילדים? האם זוהי ועדת מומחים לניתוח חומר ארכיוני? ואם אכן כך, אילו כלים היו בידיה למטרה זו? מה הייתה מטרת הסיורים בארכיונים – היכן המומחים, חוקרים וחוקרות בתחומי מדיניות, היסטוריה וסוציולוגיה, שיוכלו לנתח חומרים ארכיוניים? תהיות אלו נותרות ללא מענה, ונראה כי פעולות הוועדה נעדרו חקירה של ממש וסיפקו רק מצג של כיווני מחקר. גם אם יושבת הראש הייתה חדורת מוטיבציה והדגישה את הבהילות שבקידום הנושא, לא נעשו כל פעולות קונקרטיים ברורות למימוש יעדיה של הוועדה,

דהיינו הכרה בעוול ומניעת "טיוח", במילותיה של קורן. התוצאה היא הליך חקירה שאינו יוצא לפועל, מטרה שאינה מושגת.

בידי הוועדה היו כלי חקיקה ומדיניות ולא כלי חקירה ומדע. מכאן נוצר פער גדול בין ההצהרה, גם אם כוונתיה טובות, ובין הסמכות והאמצעים. בנושאי חקיקה אכן הושגה התקדמות, למשל בחקיקה הנוגעת להקמת מאגר גנטי לשם איתור קרובי משפחה, פתיחת תיקי אימוץ ופתיחת קברים. אבל כלים אחרים, כמו חקירה מדעית היסטורית או בחינתן של פניות פרטניות, אינם כלי העבודה הטבעיים של ועדה מיוחדת, בוודאי לא ועדה שזמנה מוגבל. מכאן שהקריאה הנשנית לגילוי האמת נותרה מראית עין בלבד.

בסיוורים בארכיונים הקפידו קורן וצוותה להישאר במסגרת הקיים והגלוי ולא דרשו לחשוף חומרים מעבר למה שהותר להם. בסיוור בארכיון צה"ל, למשל, הציג בפניהם אחד מעובדי הארכיון כמה קופסאות של חומרים ארכיוניים ושאל כיצד ירצו לבחון אותם, ועל כך ענתה קורן:

עכשיו אנחנו כולנו, כל אחד ייקח לו תיק. אם זה תיק של מעברות, הראשון שהכי מעניין אותי זה עין שמר וראש העין, אלה שתי מעברות שמשם נעלמו. [...] או שיכול להיות בן אדם אחד מהצוות שלי, וזה לא משנה מי מהצוות שלי? יכול להיות מישהו מהצוות שלי ובן אדם שמבין, הרי אף אחד מאיתנו כאן לא בא כדי לעבוד נגד המערכת, אלא יחד עם המערכת, במה שיתירו לעיין...²⁶

קורן מדגישה כאן שגבולות חקירתה הם "במה שיתירו לעיין", כלומר מסמכים שכבר נחשפו לציבור והותרו לפרסום ולכן הם מפוקחים ומוכרים; האפשרות למצוא חומרים חדשים וחשובים נידונה אפוא מראש לכישלון. במהלך הסיוור לווו חברי הוועדה בבעל תפקיד בצנזורה הצבאית שעקב אחר פעילותם. קורן מדגישה: "דפדפנו דף דף, תיק תיק, חיפשנו כל מיני דברים מעניינים, נתנו לצילום כמה מסמכים וזו הייתה רק ההתחלה, אנחנו נמשיך".²⁷ אבל כאשר הקריאה נעשית "מתחת לפנס" בעין לא מקצועית, ללא הדרכה, מומחיות או הכשרה מחקרית, מצטמצמת האפשרות להפיק ממנה תובנות בעלות משמעות. פעולתה של הוועדה יוצרת הבטחה כוזבת לגילוי האמת בשעה שהיא דוחקת מעל סדר היום את הפעולה השלטונית לנטילת אחריות. זוהי דוגמה נוספת למגבלות הסמכות של הוועדה, שהיא למעשה זרוע של הסמכות השלטונית הנוקטת אסטרטגיית השהיה של הפרשה.

בחלק ממפגשי הוועדה הוקדש זמן רב לדיון בנושאי בירוקרטיה של מקרי תמותה, שמירה על פרטיות ואימוץ. דיונים אלו עסקו בעיקר בפעולות המקובלות בהתאם לחוקים ולנהלים וכן בתנאים למסירת מידע ובפעולות של ימי שגרה, אף שחקר הפרשה דורש

26 פרוטוקול מס' 54 משיבת הוועדה המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן, 11.11.2018.

27 שם.

החרגה, כלומר נקיטת אמצעים חדשים שיאפשרו לאתר את מה שעד כה נותר חסוי ועל כן אינו נגיש למשפחות – למשל פרטי אימוץ. כך, קריאתה הנרגשת של קורן לשיתוף פעולה מצד מוסדות כמו ויצ"ו ומשרד הבריאות לא הועילה:

מי ששומע אותי עכשיו, גם הדסה, הדסה כגוף, נעמ"ת, ויצ"ו, היו בתי ילדים, הם מוסדות לא ממשלתיים, אני מבקשת פה, אנחנו זימנו אותם לבוא לדיון ראשון שקיימנו בנושא והם לא הגיעו, ואני מכאן קוראת להם שבפעם הבאה שאנחנו נזמן אותם אני קוראת להם להגיע. לא רק שאני קוראת להם להגיע, אני קוראת להם לשלוח כל מסמך שיש בידם שעוסק בפרשה, שעוסק בילדים... אני מבקשת מהם להביא הכול לוועדה. זה הזמן, זו שעת רצון.²⁸

לוועדה נדרשו מסמכים היסטוריים שאין לדעת כיום מה היקפם ומה עלה בגורלם, אך בהיעדר סמכות של ועדת חקירה ממלכתית, קריאתה לגילוי המסמכים נותרה ללא כל מענה. למעשה, גם משרד הבריאות, שציין בישיבת הוועדה כי אנשיו עסוקים בכתיבת מסמך בנושא (אבני וגרוטו 2021), לא העביר את חומרי הגלם מארכיון המשרד לעיון הוועדה.

היבט חשוב שעלה בדיוני הוועדה היה הצורך במתן סיוע פסיכולוגי לבני המשפחות. באחד הדיונים נכחו אנשי ונשות מקצועות טיפוליים שביקשו להתייחס למצוקתן הנפשית של המשפחות ולטראומה הקולקטיבית שעברו:

חנה שטרם כהן, יו"ר פורום הפסיכולוגים והעובדים הסוציאליים בבריאות הנפש: צריכה להיות פנייה ייחודית [לצורך טפול ריגשין] של האוכלוסייה הזאת עם עבודה מיוחדת, ממוקדת ומותאמת וצריך לבנות את זה וגם לעקוב ולראות כמה [נדרש טיפול רגשין] פרטני, כמה קבוצתי, כמה לפי אזורים, לפי מעברות. זה צריך להיות משהו שיבנו אותו בצורה ממלכתית עם תיעוד. אני דיברתי גם עם עמיתים באקדמיה, עם אפשרות לבנות מאגר מידע [לצורך תיעוד החוויה הרגשית] שגם אפשר יהיה לחקור. יש לזה חשיבות גם לידעת האמת וגם לאוכלוסייה שמאוד מאוד חשוב להם. מרטין אורבך, עמותת עמך: אני רוצה להגיד שיש שני דברים שאנחנו מצאנו שהם מאוד מאוד חשובים, אחד את ההכרה. בן אדם צריך להכיר את הסיפור האישי שלו ואת כל הדברים שקשורים לזה, אבל גם המדינה, החברה, צריכה להכיר. יש לנו ניסיון עם קבוצות אחרות בעולם ואולי מדינת ישראל צריכה לחשוב שאין כל כך מה להסתיר, היא לא המדינה היחידה עם סיפור כזה.²⁹

28 פרוטוקול מס' 7 משיבת הוועדה המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן, 4.5.2017.

29 פרוטוקול מס' 9 משיבת הוועדה המיוחדת לפרשת היעלמותם של ילדי תימן, מזרח והבלקן, 15.5.2018.

ח"כ קורן בירכה על הדיון בנושא, אך הדגישה: "אנחנו קודם כל נראה מה הצרכים, זה דבר ראשון, אחר כך נגיד מה הדרכים לטיפול ואז אנחנו צריכים לקחת את הדברים הקיימים, כי לקבל תקציב מיוחד לזה, זה לא יקרה"³⁰. כלומר, גם ההיבטים הרגשיים והצורך המיידי לטפל בהם אינם זוכים להכרה או לפעולה. האמפתיה לסבל נותרת מחוץ למסגרת התקציב, והוועדה נמנעת מאימוץ תהליך מקצועי מקיף. האסטרטגיה הפוליטית המשתקפת כאן היא דחייה או השהיה של כל פעולה שיש בה משום לקיחת אחריות, אפילו כזאת המתמודדת עם המצוקה הרגשית שהמשפחות חוות.

הקריאה של הזירה המדינתית ל"גילוי האמת" לא רק משהה תהליכי קבלת החלטות והליכי צדק, אלא גם מונעת את השימוש בכלי מדיניות ועשייה ציבורית, וההבטחה נותרת ללא כיסוי. מדיניות ההתעלמות או ההכחשה המוחלטת, שהייתה נהוגה בשנים עברו, מוחלפת כאן במדיניות הצהרתית רטורית לגבי הצורך ב"גילוי האמת", שבפועל נועדה במידה רבה להשהות את הפרשה בזמן. בועז סנג'רו (2002), שביקר את פעולתה של ועדת כהן-קדמי, טען כי נקודת המוצא של ועדה זו הייתה הימנעות מחשד בכשירותן של פעולות מוסדיות שהיו עשויות לגרום עוול, וקבע כי "בהיעדר חשד אין חקירה אמיתית". כעת לא רק שנתר מצב של "היעדר חשד", כדברי סנג'רו, אלא גם נוספה הפרקטיקה הרטורית המעורפלת של "גילוי האמת" וההמשגה המעורפלת של "לקיחת אחריות". המונח "גילוי האמת" מתבלט במדיניות הטיפול בפרשה, ובפעילותה של הוועדה בפרט, אך אין לצידו הבהרה מהם כלי המדיניות ומהו אופי הטיפול. ירון אזרחי (Ezrahi 1990) טוען כי הפעולה המדעית היא מודל של תקשורת פוליטית ושל תפיסה אידיאולוגית עם ממד רטורי. במקרה שלפנינו אין בהכרח אימוץ של פעולה או ידע מדעי באופן פעיל, אלא רטוריקה סבילה של יחסים בין-אישיים והסוואתם תחת מושגים של חקר מדעי רציונלי על מנת להמשיך לנהל את הפרשה במקום לחתור לפתרונה.

מבחינה היסטורית, הדרישה לגילוי האמת עלתה מצד המשפחות והארגונים, שעם השנים יצרו מקורות ידע נפרדים מחוץ למוסדות הרשמיים. המשפחות אינן דורשות לקבוע אם הפרשה אכן התרחשה או לא, אלא להתחקות אחר גורל הילדים החטופים והנעדרים. כאשר גורמים מדינתיים מאמצים את הדרישה ל"גילוי האמת" הם מכוונים למטרה אחרת מזו של המשפחות, והשיח המדינתי והחברתי נותר בנקודת האפס – הוא ממשיך לעסוק בשאלה לגבי עצם התרחשותה של הפרשה. אגב כך, מדיניות זו יוצרת גם אשליה של פעולה.

כך הלכו והתעצבו שני מרחבי זמן מקבילים. האחד הוא הזמן הביורוקרטי-אדמיניסטרטיבי, זמן ריק שבו המשפחות מתבקשות להמתין עד ל"גילוי האמת". במרחב זמן זה לא מושקעים המשאבים ולא נוצרים התנאים הנחוצים לחקירה מדעית יסודית או

להליך מדיניות. אפשר לרמותו לקריאתם של פקירי ממשלה להמתין במסדרון – דרישה קצרת רוח שמסמנת לנו שאנו מפריעים ומעכבים את העבודה, ואשר מותירה אותנו נטולי שליטה או יכולת למחות. מרחב הזמן האחר הוא זה המלא בהתמודדות עם הכאב והמצוקה של המשפחות שלא זכו למזור, בעדויות שנישאות במרחב הציבורי, במאבק שניטש על העלאת המודעות לפרשה בזירה הפוליטית, המשפטית, האקדמית והחינוכית. טובה גמליאל היטיבה לתאר זאת כשכתבה, "הפרשה עורנה כלואה בלימבו אזרחי מתעתע, בדינמיות מעגלית שמחולל המתח שבין אין מוצא לתקווה" (גמליאל ושיפריס 2019, 41).

דוגמה בולטת למדיניות השהיה בזמן היא התנהלות משרד הבריאות ביחס לטיוטת הדוח שהוא עצמו יזם את כתיבתו, "מעורבותם של אנשי בריאות בפרשת היעלמותם של ילדי תימן, המזרח והבלקן" (אבני וגרוטו 2021). הטיוטה הופקה בעקבות המלצות ועדת משרד הבריאות בנושא גזענות, אפליה והדרה במערכת הבריאות (גרוטו ואחרים 2018). המטרה הייתה ליצור תשתית לדיון בין המערכת הרפואית למשפחות הילדים, שתתבסס על הגישה של צדק מאחה. באפריל 2021 הוגשה טיוטת הדוח לשר הבריאות ניצן הורוביץ ולמנכ"ל משרדו, אך הם נמנעו מפרסומה. במהלך החודשים הבאים פנו ארגוני זכויות אדם ועמותת עמר"ם להורוביץ וביקשו לפרסם את טיוטת הדוח,³¹ אך השר דחה את הבקשה בטענה שהעבודה עליו טרם הסתיימה, ולא קבע מסגרת זמן חדשה לפרסום של הדוח (מצליח 2021). כשנה לאחר מכן, באפריל 2022, נמסר מטעם משרד הבריאות כי ההיסטוריונית שפרה שורץ ביצעה לבקשתו הערכה של טיוטת הדוח ובעקבותיה לא יוכל המשרד "לסמוך ידו על פרטי הטיוטה",³² אף שהמסמך גובש על ידי בכירי משרד הבריאות וכלל לא התיימר להיות מחקר היסטורי. כך, גם יוזמה לתביעת הכרה קרסה מול כוחו המארגן של הממשל בניהול הפרשה. הטקטיקה שנקט הורוביץ היא של דחיית פרסום הדוח, ומתוך כך דחיית כל פעולה המקדמת מדיניות בנושא. הוא גם בחר להסתמך על סמכות מדעית ופנה לשורץ כדי שתשפוט את טיוטת הדוח, אף שהיא מעולם לא חקרה את הנושא. מעניין לציין כי הורוביץ השתמש בפרופסיונליות ובמחקר כדי להשהות את קידום התהליך מטעמו, ושיווה להליך מראית עין של פסילה אובייקטיבית מדעית. שורץ המליצה לדחות את המסמך בטענה כי אינו עומד בסטנדרטים מחקרניים; אולם המסמך נכתב על ידי מומחי מדיניות בריאות, מטעם משרד הבריאות ובסמכותו, ועסק בגישה של צדק מאחה, ולפיכך המומחיות הנדרשת כדי להעריכו (אם בכלל נדרשת הערכה שכזו) היא בתחום

31 עמר"ם, רופאים לזכויות אדם, התנועה לחופש המידע והאגודה לזכויות האזרח בישראל אל ראש הממשלה, שר הבריאות, שר האוצר ושר המשפטים, "דחיית המועד האחרון להגשת בקשות לפי החלטת הממשלה 821 מיום 22.2.2021 בעניין הסדר כספי למשפחות עולי תימן, המזרח והבלקן אשר עניין ילדיהן נדון במסגרת ועדות", 28.10.2021.

32 משרד הבריאות אל מנכ"לית התנועה לחופש המידע, "בקשה לקבלת מידע במסגרת חוק חופש המידע: טיוטת דו"ח מעורבות אנשי הבריאות בפרשת ילדי תימן", 14.4.2022.

המדיניות והצדק המאחה. השימוש במומחיות בהיסטוריה, שאיננה רלוונטית לנושא, אינו שונה מהימנעות ממחקר: בשני המקרים מדובר באסטרטגיה של השהיה. בעת כתיבתו של מאמר זה ממשך שר הבריאות הורוביץ לנקוט מדיניות עיכוב ומשהה כל פעולה והחלטה ביחס לפרשה.

להדגשת הצורך ב"גילוי האמת" יש שתי השלכות. ראשית, רטוריקה זו דוחקת הצידה את תהליך ההכרה בטענה ש"טרם בשלו התנאים" לכך וטרם נחשפה האמת. שנית, ההצהרה על השאיפה ל"גילוי האמת" אינה מלווה בחקירה מעמיקה והיא חסרה כלים של מומחיות ומיומנות רלוונטיות, ולכן היא נותרת בגדר מהלך רטורי בלבד. התוצאה היא הסתפקות במראית עין של הליך גילוי, כפי שניכר מן הביקור בארכיונים בלי חוקרות וחוקרים מתחומי ההיסטוריה וממדעי החברה, או מההתייחסות לארכיונים נגישים בלי להזכיר את אלה שעדיין אינם נגישים ושייתכן כי כבר אינם קיימים (למשל הארכיונים של ויצ"ו או הדסה). בשני המקרים הפעולה מרוקנת מתוכן ומכוונה. האסטרטגיה הפוליטית לניהול הפרשה מבוססת על הבחנה בין מחוות רציונליות של חתימה מדעית לאמת ובין מחוות רגשיות של ביטויי אמפתיה למשפחות שנגרם להן עוול. כך יכול השלטון לפעול במרחב הרגשי ולהביע הזדהות עם המצוקה ושברון הלב שהמשפחות מבטאות, בלי שיידרש לנקוט פעולה שתבטא לקיחת אחריות על העוול שהתבצע תחתיו. מרחב-זמן שבו מושהית ההחלטה המדינית איננו ריק מפעולה; זהו מרחב חברתי מדינתי שנקטות בו אסטרטגיות של השהיה כמו דחייה, עיכוב, זירוז והצהרות, ומושל בו זמן השב על עקבותיו ומטשטש עקבות אחרות. מולו פועלות המשפחות ועמותות חברתיות המתנגדות למדיניות ההשהיה ארוכת השנים, ואלה סודקות את חומת ההשהיה מצידה הציבורי, ומסמנות שוב ושוב את העקבות והדרישה להכרה וללקיחת אחריות.

מאמר זה דן בשיחים של הגורמים המדינתיים ובפרקטיקות שהם נוקטים, ולא במוטיבציות העומדות מאחורי השהיית ההחלטה בדבר ההכרה הרשמית בפרשת ילדי תימן, המזרח והבלקן. עם זאת, קשה שלא לתהות על הכוונה והסיבות שמאחורי מדיניות ההשהיה, גם אם המניעים השתנו לאורך השנים. התבוננות בתהליכים החברתיים ובמאבקן של המשפחות מראה כי גם כאשר דור ההורים חולף מן העולם בלי שעלה בידו לאתר את הילדים ולברר מה עלה בגורלם, הזמן אינו מקהה את הכאב ואת הצורך בהכרה. בניגוד לשלטון ולבעלי הכוח, שביכולתם להשהות ולעצב תהליכים, אצל המשפחות התחושה היא שהזמן הולך ואוזל, ותחושת הדחיפות מתעצמת. במצב זה נותרות המשפחות ספונות ביגונן, ועל החברה הישראלית מוטל צל כבד.

התוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב,

והחוג לאנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

ביבליוגרפיה

- אבני, שלומית, ואיתמר גרוטו, 2021. "מעורבותם של אנשי בריאות בפרשת היעלמותם של ילדי תימן, המזרח והבלקן: טיוטה כבסיס לדיון עם נציגי משפחות, ארגונים חברתיים, איגודי עובדים ונציגי ציבור הפעילים בנושא", ירושלים: משרד הבריאות.
- אגמבן, ג'ורג'יו, 2010. "בן הזמן", בתרגום מאיה קציר, מפתח 2, עמ' 1-8.
- אדרת, עופר, 2016. "השר הנגבי: מאות רבות של ילדי תימן נגזלו במזיד", הארץ, מיום 31.7.2016.
- אוסטין, ג'ון לנגשו, 2006. איך עושים דברים עם מילים, בתרגום גיא אלגת, תל אביב: רסלינג.
- אזולאי, אריאלה, 2014. "הארכוין", מפתח 7, עמ' 17-38.
- אמיר, רות, 2012. הפוליטיקה של הקורבנות: תיקון עוולות היסטוריות בישראל? תל אביב: רסלינג.
- , 2019. "פרשת ילדי תימן בראי תופעת ההעברה בכפייה של ילדים במאה ה-20", טובה גמליאל ונתן שיפריס (עורכים), ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן, תל אביב: רסלינג, עמ' 117-162.
- גמליאל, טובה, ונתן שיפריס (עורכים), 2019. ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן, תל אביב: רסלינג.
- גרוטו, איתמר, שלומית אבני, עינת רונו, שגית ארבל-אלון, ענאן עבאסי וניר קידר, 2018. "מקדמים שוויוניות בבריאות באמצעות מיגור גזענות במערכת: דוח המלצות של הועדה המתכללת בנושא גזענות, אפליה והדרה במערכת הבריאות", ירושלים: משרד הבריאות.
- דנציג-רוזנברג, הדר, ונעמי לבנקרון, 2015. "אלימות הגירתית", עיוני משפט לז, עמ' 341-387.
- דרידה, ז'אק, 2006. מחלת ארכיב, בתרגום מיכל בן נפתלי, תל אביב: רסלינג.
- הופשטר, נעם, וליאור יבנה, 2016. עניין של גישה: חסמים לגישת הציבור לארכיונים הממשלתיים, תל אביב: עקבות – המכון לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני.
- הירש, דפנה, 2011. "המדמיקליזציה של האימהות: יחסים אתניים וחינוך אימהות מזרחיות לטיפול 'היגייני' בתינוק בתקופת המנדט", מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל – מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר הציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 106-139.
- הירש, דפנה, וסמדר שרון, 2019. "אימהות מזניחות": הבניית האימהות של נשים מזרחיות בתקופת המנדט ובראשית שנות המדינה", טובה גמליאל ונתן שיפריס (עורכים), ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן, תל אביב: רסלינג, עמ' 253-298.
- השש, יאלי, 2004. "כמה ילדים זה שמחה: מדיניות ילודה בישראל 1962-1974", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- חבר, חנן, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), 2002. מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יפת, קארין כרמית, 2019. "מזרחיות, מגדר ומשפט: על אזרחות אימהית ואימהות מזרחית בדיני ההפלי(י)ה", עיוני משפט מא, עמ' 689-772.

- לויטן, דב, 2019. "מדוע נחקרה פרשת ילדי תימן הנעדרים לראשונה רק בשנים 1967-1968", טובה גמליאל ונתן שיפריס (עורכים), ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן, תל אביב: רסלינג, עמ' 433-474.
- לייבלר, ענת, וסיגל נגר-רון, 2022. "גלגוליה של פרשת ילדי תימן: מהדחקה והכחשה למחאה, חקירה ומחקר", זמנים 146, עמ' 106-113.
- מבקר המדינה, 2020. דוח ביקורת שנתי 70: מידע מסווג – אבטחתו בארכיונים ומניעת פרסומו, ירושלים: משרד מבקר המדינה.
- מדמוני-גרבר, שושנה, 2019. "דיווח או טיוח? פרשת ילדי תימן בראי התקשורת הישראלית", טובה גמליאל ונתן שיפריס (עורכים), ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן, תל אביב: רסלינג, עמ' 531-576.
- מצליח, רינה, ודרור סבו, 2017. הילדים האבודים: חטופי תימן, סלוצקי אפיקי תקשורת. —, 2021. "ריאיון עם שר הבריאות ניצן הורוביץ", פגוש את העיתונות, ערוץ 12, 2.10.2021.
- סנג'ר, בועז, 2002. "באין חשד אין חקירה אמיתית: דוח ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן", תיאוריה וביקורת 21, עמ' 47-76.
- סתר, שאול, 2020. "אגמבן, אחר: צורת-החיים שמעבר להומו סאקר", תיאוריה וביקורת 53, עמ' 209-219.
- עוזרי-רויטברג, סיגל, 2019. "המחאה על פרשת ילדי תימן: בין עדה למדינה", טובה גמליאל ונתן שיפריס (עורכים), ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן, תל אביב: רסלינג, עמ' 75-116.
- ענזי, מנשה, 2019. "אם אח אני, איזה אחותי? על גל המחאה הראשון שהובילו הוועדה הציבורית לגילוי ילדי תימן הנעדרים ועיתון 'אפיקים'", טובה גמליאל ונתן שיפריס (עורכים), ילדים של הלב: היבטים חדשים בחקר פרשת ילדי תימן, תל אביב: רסלינג, עמ' 401-432.
- פרסר, רות, 2020. חיים חשופים: נשים חסרות מעמד בחיפה והצפון, חיפה: ארגון אשה לאשה – מרכז פמיניסטי חיפה.
- קפלנסקי, תמר, 2017. "הבנתה שהם לוקחים את הילד כמו מתנה כזאת", ידיעות אחרונות, 9.8.2017. —, 2018. "שאלתי את האחיות: למה לוקחים את התינוקות?", ידיעות אחרונות, 3.10.2018.
- ראש ממשלת ישראל, 2016. "ראש הממשלה בנימין נתניהו השיק הבוקר את אתר האינטרנט של חומרי ועדת החקירה הממלכתית" [פוסט], Facebook, 28.12.2016.
- שיינפלד, אלי, 2009. "האנלוגיה התיאולוגית-פוליטית: עיון בהגותו של קרל שמיט", יהודה שנהב, כריסטוף שמידט ושמעון צלניקר (עורכים), לפנים משורת הדין: החריג ומצב החירום, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 109-124.
- שיפריס, נתן, 2019. ילדי הלך לאן? פרשת ילדי תימן: החטיפה וההכחשה, תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- שלם בהרד, הילה, 2018. "מחקר מבוסס ארכיון בעידן הדיגיטלי", הרצאה שנישאה במסגרת הכנס "עקבות: מי צריך ארכיונים ולמה הם צריכים להיות פתוחים" באוניברסיטת תל אביב, 5 ביוני.
- שמיט, קרל, 2005. תיאולוגיה פוליטית, בתרגום רן הכהן, תל אביב: רסלינג.

- שנהב, יהודה, 2009. "האימפריה ומצב החירום: קריאה של 'החריג' והחריגה דרך *The Nomos of the Earth* לקרל שמיט", יהודה שנהב, כריסטוף שמידט ושמעון צלניקר (עורכים), *לפנים משורת הדין: החריג ומצב החירום*, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 69–92.
- Abram, Simone, 2014. "The Time It Takes: Temporalities of Planning," *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 20(S1), pp. 129–147.
- Ahmann, Chloe, 2018. "It's Exhausting to Create an Event Out of Nothing': Slow Violence and the Manipulation of Time," *Cultural Anthropology* 33(1), pp. 142–171.
- Bear, Laura, 2016. "Time as Technique," *Annual Review of Anthropology* 45, pp. 487–502.
- Cohen, Elizabeth F., 2018. *The Political Value of Time: Citizenship, Duration, and Democratic Justice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gottlieb, Nora, Dani Filc, and Nadav Davidovitch, 2011. "Medical Humanitarianism, Human Rights and Political Advocacy: The case of the Israeli Open Clinic," *Social Science and Medicine* 74(6), pp. 839–845.
- Gutkowski, Natalia, 2018. "Governing Through Timescape: Israeli Sustainable Agriculture Policy and the Palestinian-Arab Citizens," *International Journal of Middle East Studies* 50(3), pp. 471–492.
- Ezrahi, Yaron, 1990. *The Descent of Icarus: Science and the Transformation of Contemporary Democracy*, Cambridge: Harvard University Press.
- Fabian, Johannes, 2014. *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*, New York: Columbia University Press.
- Fassin, Didier, 2011. "Policing Borders, Producing Boundaries: The Governmentality of Immigration in Dark Times," *Annual Review of Anthropology* 40, pp. 213–226.
- Kaiser, Mario, 2015. "Reactions to the Future: The Chronopolitics of Prevention and Preemption," *NanoEthics* 9(2), pp. 165–177.
- Munn, Nancy D., 1992. "The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essay," *Annual Review of Anthropology* 21(1), pp. 93–123.
- Opitz, Sven, and Ute Tellmann, 2015. "Future Emergencies: Temporal Politics in Law and Economy," *Theory, Culture & Society* 32(2), pp. 107–129.
- Pellizzoni, Luigi, 2020. "The Time of Emergency: On the Governmental Logic of Preparedness," *Sociologia Italiana* 16, pp. 39–54.
- Samimian-Darash, Limor, 2011. "Governing Through Time: Preparing for Future Threats to Health and Security," *Sociology of Health & Illness* 33(6), pp. 930–945.

- Sharma, Aradhana, and Akhil Gupta, 2006. "Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization," in Aradhana Sharma and Akhil Gupta (eds.), *The Anthropology of the State: A Reader*, Oxford: Blackwell, pp. 1–42.
- Stoler, Ann L., 2010. *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*, Princeton: Princeton University Press.
- Zee, Jerry C., 2017. "Holding Patterns: Sand and Political Time at China's Desert Shores," *Cultural Anthropology* 32(2), pp. 215–241.